

Történelem, filozófia, elkötelezettség Lukács György az értelmiség szerepéről

Budai Gábor
doktorjelölt (ELTE BTK FDI),
budaigabor123@t-online.hu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.1.4>

Tanulmányomban annak próbálok utánajárni, miként vélekedett Lukács György az értelmiség társadalmi funkciójáról, különösen ami a történelem által felkínált alternatívák közötti választás morális terhét illeti. Ehhez két olyan írását hívom segítségül, amelyben a modern értelmiség általa legfontosabbnak tartott szerepéről kívánt számot adni: az egyik az 1919-ben megjelent „A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«” című cikk, a másik pedig az 1933-ban született „»Szakadék« Nagyszálló” című tanulmány. Ezekből jól kivehetően Lukács az értelmiséget különleges társadalmi „képződménynek” tartotta: olyan réteggént kezelte, amely a történelem során soha nem szervezült (mert nem is szervezülhetett) egységes osztállyá, mégis a világ sorsának alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű szereppel, valóságos történetfilozófiai küldetéssel bír.

Kulcsszavak: értelmiség, történetfilozófiai küldetés, erkölcsi döntés, kései kapitalizmus

History, Philosophy, Commitment. György Lukács on the Role of Intellectuals

In my study, I explore how György Lukács thought about the social function of intellectuals, especially with regard to the moral burden of choosing between the alternatives offered by history. To this end, I will refer to two of his writings in which he sought to give an account of the role he considered to be the most important of modern intellectuals: one is the 1919 article “Intellectual Workers and the Problem of Intellectual Leadership”, and the other is his 1933 essay “Grand Hotel Abyss”. It is clear from these studies that Lukács considered intellectuals as a special social „formation”: he treated it as a stratum that never (because it could never) becomes a unified class in the course of history, yet it has a role of decisive importance for the development of the fate of the world, a real mission in the philosophy of history.

Keywords: intellectuals, mission in the philosophy of history, moral choice, late Capitalism

Lukács György életútja az értelmiségi lét paradigmájának megtestesítője volt. De akár azt is mondhatnánk: mintaadó. Lukács számos önéletrajzi megnyilvánulásában saját magát egy már létező értelmiségi paradigma egyik reprezentánsának vallotta. Valójában azonban életútjával ő egymaga teremtett egy tipikus 20. századi értelmiségi paradigmát.¹ Nem érdektelen megvizsgálni tehát, miként vélekedett az értelmiség társadalmi funkciójáról, különösen ami a történelem által felkínált alternatívák közötti választás morális terhéért illeti.² Lukács egész filozófusi magatartásából egyenesen következik, hogy meglátásai alapvetően önreflexív jellegűek, ami konkrétan azt jelenti, hogy (amint az az alábbiakból is ki fog tűnni) minden ponton „önéletrajzi” vonatkozásokkal telítettek. Az életút paradigmaticussága mármint éppen azért bír különös jelentőséggel, mert ez teszi lehetővé a lukácsi megállapítások egyetemes érvényűvé tágítását.

Az alábbi rövid elemzés két olyan írásra fókuszál, amelyben Lukács a modern értelmiség³ általa legfontosabbnak tartott szerepéről kívánt számot adni: az egyik az 1919-ben megjelent „A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«” című cikk, a másik pedig az 1933-ban született „Szakadék» Nagyszálló” című tanulmány.

Az értelmiség nem különálló társadalmi osztály

Lukács úgy vélte, hogy az értelmiség nem alkot önálló osztályt.⁴ 1919-es álláspontja szerint az értelmiség társadalmi léthelyzete nem kategorizálható egyértelműen a bér-

1 Erre utalt tulajdonképpen (az eleve adott értelmiségi paradigma téziséét ugyanakkor megtartva) Király István is, amikor megállapította: Lukács „oly kortársaitól, barátaitól eltérően, mint amilyen például Adorno, Walter Benjamin, Ernst Bloch, Karl Mannheim volt: nem a sajátos, közép-európai, kelet-közép-európai, zsidó származású intellektuelek életútját írta [...]. Egy más modell valósult meg benne. Egy, a maga művelődéstörténeti jellegzetességeiben még megírásra váró, sajátos, huszadik századi értelmiségi típusnak, a peremvidéki értelmiségnek volt reprezentánsa. Ott munkált benne egy a széleken felnövő érzés- s magatartásforma: a kurucos, adys dac, illetve az a jellegzetes, emberi-erkölcsi attitűd, amelynek ez volt legfőképpen az életre hívója, az útnak indítója, s amelyet (életútját végiggondolva) úgy hívott ő később: *baloldali morál*.” (Király 1985, 347)

2 Hogy az értelmiségi identitás fontos pont volt Lukács életében, arról beszédesen tanúskodik az az objektív formában megfogalmazott passzus is, amely saját marxista világnézeti elköteleződésének személyes (mondhatnánk: „egzisztenciális”) jelentőségét hivatott kifejezni: „A Marxhoz való viszony a valódi próbák minden értelmiségi számára, aki komolyan veszi saját világszemléletének tisztázását, a társadalmi fejlődést, különösen a jelenlegi helyzetet, saját helyét benne és állásfoglalását.” (Lukács 1971b, 9)

3 Némiképp redundáns szókapcsolatról van szó, hiszen az értelmiség – mint társadalmi réteg és mint szociológiai kategória – jellemzően modern jelenség: „a szellemi munka elkülönülésétől kezdve mindig voltak olyan csoportok, amelyeknek alapvetően az volt a feladatuk, hogy szellemi tevékenységeket végezzenek, s a táltosok, jósok, papok, írások, hivatalviselők, próféták, költők, filozófusok, tanítók, gyógyítók, tanácsadók, jogászok, krónikások, deákok, vágások, trubadúrok, literátorok, művészek, tudósok, mérnökök csoportjainak elkülönülése után megjelent a modern »értelmiség«, amelynek fogalma először hozza közös nevezőre mindezeket a csoportokat”. (Kapitány – Kapitány 2013, 265)

4 Lukács felfogása e téren egybevág a későbbi szociológiai értelmiségvizsgálatok bevettnek mondható kiindulópontjával. Például Schumpeter 1975, 119: „Az értelmiség nem társadalmi osztály abban az értelemben,

munka és a tőke kizárólagos ellentétére épülő kapitalizmus viszonyai között. Ez más oldalról megközelítve azt jelenti, hogy az értelmiség egyik része a proletariátushoz, másik része pedig a burzsoáziához sorolható, a két osztály közötti átjárhatóság egyéni lehetőségeivel.⁵

Alapvető szemléletmódbeli váltás figyelhető meg Lukácsnál e tekintetben a későbbiek során. Noha továbbra sem tartja önálló osztálynak az értelmiséget, 1933-ban már egyértelműen az elnyomó osztályhoz (vagyis a burzsoáziához) tartozó társadalmi csoportként definiálja. Jól érzékelhető ez az eltolódás a fogalmi meghatározás kapcsán a lukácsi terminológia megváltozásában: míg korábban a „szellemi munkások”⁶ megnevezést használja, utalva ezzel arra, hogy az értelmiség tagjai a tőkés társadalmi-gazdasági berendezkedés könyörtelenül érvényesülő törvényszerűségeihez igazodva kénytelenek saját munkaerejük eladásából megélni, addig később már – félreérthetetlenül megvető hangsúllyal – az „ideológia termelőiről” beszél, nem hagyva kétséget afelől, hogy ebben az esetben a fennálló rendet legitimáló ideológiáról van szó.

Az értelmiség, a társadalomnak az a rétege, amelynek a társadalmi munkamegosztás következtében élethivatása, létezésének szellemi és anyagi alapja az ideológia termelése és terjesztése, rendkívül gyorsan és érzékenyen reagál a társadalom anyagi valóságában végbemenő minden fordulatra. Az értelmiség azonban – éppen mivel főfogalkozásként űzi az ideológia termelését – az osztálytársadalomban mindenkor hamis tudattal reagál, és pedig annál inkább hamis tudattal, minél fejlettebb a társadalmi munkamegosztás, minél előrehaladottabb az uralkodó osztály anyagi bomlása.⁷

Lukács tehát az értelmiségnek a kései kapitalizmusban betöltött társadalmi szerepét ekkor már kifejezetten diszfunkcionálisnak tartja.⁸

ahogyan a parasztok vagy az ipari munkásság társadalmi osztályokat alkotnak...”

5 Lukács 1971a, 198–200.

6 A kifejezés eredete két évtizeddel korábban – a 19. század végére – nyúlik vissza, amikor is az anarcho-szindikalista teoretikus, Georges Sorel *Le devenir social* című folyóiratában megjelent Karl Kautsky egyik cikkének francia fordítása: ebben szerepelt az egyébként Émile Vandervelde belga szocialista politikus írásaiból akkor már ismert formula. Kautsky ebben az időszakban saját, *Die Neue Zeit* című folyóiratában a „proletarische Intelligenz” vagy „Proletariat der Intelligenz” megnevezésekkel élve a „szellemi munkások” politikai megszervezése, a „proletár értelmiségieknek” a szocialista munkásmozgalomba való integrálása mellett tört lándzsát, ehhez lásd Noutsos é. n.

7 Lukács 1985, 7–8.

8 Szalai Erzsébet szerint a kései kapitalizmus „normál” (üzemszerű) működése egyenesen vezet az értelmiségi identitás felszámolásához – az értelmiségi tevékenység ebben a társadalmi miliőben „egyre kevésbé elhelyült, autonóm és alkotó munka, ehelyett egyre inkább rövidtávú projektekben végzett rutintevékenységgé, mely értelmiségiek helyett szellemi vállalkozókat igényel. A szellemi vállalkozónak nincs hivatástudata, szellemi tőkét ott kamatoztatja, ahol arra piaci kereslet mutatkozik.” (Szalai 2018, 166)

Történetfilozófiai küldetés és erkölcsi döntés

Noha az értelmiséget Lukács nem tekinti önálló társadalmi osztálynak, mégis sajátos történelmi szerepet tulajdonít neki. Egyáltalán nem véletlen, hogy éppen az európai civilizáció szempontjából minden túlzás nélkül sorsfordítónak nevezhető időszakokban véli fontosnak az értelmiségi lét rendeltetésének elméleti tisztázását: az első világháborút követő kaotikus helyzetben, melynek köszönhetően a világforradalom kitörése – a radikális baloldal reményeit táplálva – karnyújtásnyi közelségbe került, illetve a fasizmus felemelkedésének és az egész kontinensen való elterjedésének és ezzel a legalapvetőbb emberi értékek végső elpusztításának fenyegető árnyékában. Merthogy Lukács történetfilozófiai küldetéssel ruhazza fel az értelmiséget – sőt az értelmiség létjogosultságát valójában ehhez a történetfilozófiai küldetéshez köti.

1919-ben Lukács úgy gondolta, az értelmiség e missziója a kapitalizmus végső agóniájának korszakában nem lehet más, mint annak előmozdítása, hogy a társadalmi fejlődésnek az ember egyéni öntudatától, akaratától és célkitűzéseitől *látszólag* független törvényszerűségei úgymond „öneszmeletré” jussanak.⁹ Hogy itt valóban *történetfilozófiai* küldetésről van szó, azt a hegeli nyelvezet használata,¹⁰ illetve a Hegelre való folyamatos hivatkozás bizonyítja. Az értelmiség ekként meghatározott missziójának lényege Lukács intenciója szerint az elmélet és a gyakorlat egységének konkrét megvalósítása:

Az elmélet, anélkül hogy tisztaságából, elfogulatlanságából és igazságából bármit is veszítene, cselekvéssé, gyakorlattá válik. Amennyiben a megismerés, mint a megismert tárgy öneszmélete, a tárgy törvényszerű fejlődésének nagyobb erőt és biztonságot ad, mint ez nélküle lehetséges lett volna, már a legközvetlenebbül befolyt a közvetlen, gyakorlati cselekvésbe, az élet tettekkel való átalakításába.¹¹

9 Lukács 1971a, 201–02. Az egész cikk érvelése voltaképpen arra a marxi gondolatra épül, hogy az emberek nem csupán passzív szemlélői, hanem nagyon is aktív szereplői és szerzői saját történelmük drámájának, cselekvés és megismerés, külső és belső elvi különeműsége ezért nem más, mint az eldologiasodás jelenségéből fakadó objektív látszat, lásd Mesterházi 1987, 21–22.

10 A hegeli fogalomkészlet alkalmazásával azonban Panagiotis Noutsos szerint Lukács konkrét célja éppen-séggel az volt, hogy kimutassa: a társadalom öntudata „hordozóként” nem az értelmiséget illeti meg, sokkal inkább a társadalom felszabadítására hivatott öntudatos proletariátust, lásd Noutsos é. n. Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy Lukács a kelet-közép-európai forradalmi hullám lecsillapodását követő világtörténelmi időszak politikai filozófiai tanulságait összegző *Történelem és osztálytudat*ban már „a proletariátus forradalmi önneveléséről” beszél, amelynek lényege a fennálló tőkés viszonyokkal való radikális (mert ténylegesen interiorizált) szakítás: „A proletariátus csak akkor szabadulhat fel ugyanis a kapitalizmus teremtette életformák rabsága alól, ha megtanult úgy cselekedni, hogy e formák belülről már ne befolyásolják cselekvését, ha azok – mint motívumok – teljesen közömbösek számára.” (Lukács 1971c, 565)

11 Lukács 1971a, 202. Az „öneszmelet” fogalma tehát Lukácsnál annak igazolására szolgál – amint erre Mesterházi Miklós rávilágított –, hogy a társadalomtudományos megismerés érvényességét a megismerő

Lukács szemében csakis ez a történetfilozófiai küldetés igazolhatta az értelmiség politikai szerepvállalását, *ideális* esetben ugyanis ez garantálta volna a hagyományos értelmiségi szerep fennköltségének megőrzését. A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek illetően öneszméltre jutása Lukács szerint kizárólag a marxi filozófiában valósult meg:

A proletariátus Marx tanítása következtében kifejlődött osztályöntudata az első eset az emberiség történetében, hogy annak valóságos mozzogatói nem mint egy gép alkatrészei, tudat nélkül (vagy képzelt motívumokkal, ami itt egyre megy) működtek, hanem tudatára ébredtek annak, hogy ők a történelem igazi mozzogatóerői. A szellem, az emberiség társadalmi fejlődésének értelme a marxizmus létrehozta osztályöntudatban lépett ki az eszméletlenség állapotából. A társadalmi fejlődés törvényei ezáltal szűntek meg vak, katasztrofális, sorsszerű hatalmak lenni: önmagukra, öneszméletekre ébredtek.¹²

Vagyis az értelmiség történetfilozófiai küldetése „a társadalom megváltására való hivatottságban” áll, ami Lukács eszkatologikus víziójában a proletariátus világtörténelmi szerepének felismerését és az azzal való azonosulást jelenti.¹³ Amiként azt ő maga a saját életpraxisával igazolta.

Az 1930-as évek első fele, vagyis a fasizmus megjelenése és hatalmi tényezővé válása az európai politika horizontján Lukács interpretációjában az 1919-eshez hasonlóan fontos történetfilozófiai csomópontot jelez. Ebben az értelmezési keretben a kapitalizmus egyre mélyülő válsága hozta létre a fasizmust mint a tőkés rend fenntartásának és stabilizálásának minden korábbinál brutálisabb politikai eszközt.¹⁴ Ebben a helyzetben pedig az értelmiség előtt két tiszta alternatíva áll – a teljes kétségbeesés, illetve a csatlakozás a kommunizmushoz.¹⁵

Éppen az értelmiség legjobbjainak egyre szélesebb rétegei nem titkolhatják el immár önmaguk előtt sem azoknak a problémáknak a lidércnyomásos megoldhatatlanságát, amelyeknek a megoldása életük sajátos alapja, amelyek megválaszolása létük anyagi és szellemi bázisa. Közülük éppen a legkomolyabbak és a legjobbabak jutnak el a szakadék szélére; e

szubjektivitás aktív részvétele magában a megismerés folyamatában nemhogy csökkentené, hanem éppen soggel növeli, lásd Mesterházi 1987, 22.

12 Lukács 1971a, 204.

13 Lukács 1971a, 205–06. Ez az egész kérdéskör már akkor élénken foglalkoztatta Lukácsot, amikor még nem szabadult meg teljesen egykori tanára, Max Weber szellemi befolyásától, aki a társadalmi viszonyok megváltoztatásában a „karizmatikus” személyiség szerepére helyezte a hangsúlyt, lásd Noutsos é. n.

14 Lukács 1985, 10.

15 Ami Lukácsnál ekkor praktikusán a szovjet típusú – vagyis sztálini – szocializmus iránti feltétlen odaadást jelentette. Ezzel a lukácsi attitűddel azután az utókor erkölcsileg nem tudott mit kezdeni – Tom Rockmore például ekként festette le a helyzetet: „Olyan értelmiségiekhez hasonlóan, mint Heidegger és Paul de Man, Lukács politikai okokból önként a politikai zsarnokság szolgálatába állította nem mindennapi szellemi adottságait. Nemcsak hogy nem tudott kritikai távolságot tartani önmaga és a sztálinizmus között, hanem továbbra is igazolta annak legrosszabb túlkapásait, még akkor is, amikor azt már nem indokolta semmilyen politikai kényszer.” (Rockmore 1992, 158)

problémák megoldhatatlanságának a felismeréséig. A szakadéktól kettős távlat nyílik: egyfelől a menthetetlen intellektuális zsákutca, saját intellektuális létük önfelszámolása, a zuhanás a kétségbeesés szakadékába; másfelől a *salto vitale* a forradalmi proletariátus táborába, *salto vitale* a fényes jövőbe.¹⁶

Lukács szerint azonban e két letisztult alternatíva bármelyikének a választása a valóságban csak ritkán történik meg, az értelmiség tipikus magatartásának terrénuma az e két szélső pont közötti tartomány: „E két véglet között megy végbe az értelmiség mozgása a bomlás, az önkritika, az osztályuk múltjának kiürült ideológiáihoz való görcsös ragaszkodás (polgári demokrácia), az önbódítás és a mitikus képzelődésekkel való öncsalás stb. legkülönbözőbb formáiban.”¹⁷

A lukácsi séma mindkét tanulmányban azonos: a kielezett világtörténelmi szituáció az értelmiség számára speciális helyzetet teremt, amennyiben fontos és jól felismerhető feladat hárul rá; ahhoz azonban, hogy ennek a kötelességének eleget tegyen, a rá háruló felelősség teljes tudatában még meg kell hoznia az elengedhetetlen erkölcsi döntést.¹⁸ A normatív módon tételezett, így voltaképpen pusztá potentialitásként kezelendő történetfilozófiai küldetést tehát a morális választásnak kell „aktualizálnia”. Csakhogy itt egy olyan ellentmondásba ütközünk, amelyre Lukácsnál nem találunk feloldást. A történetfilozófiai küldetés „címzettje” (vagyis hordozója) ugyanis az értelmiség mint kollektívum – az erkölcsi döntést viszont minden esetben *per definitionem* az individuumnak, jelen esetben az egyes értelmiséginek kell meghoznia.

Az értelmiség nem törhet politikai hatalomra

Bár Lukács az értelmiségnek saját történetfilozófiai küldetést tulajdonított, amelyhez egy súlyos erkölcsi döntés meghozatalának terhét társította, nyomatékosan elutasított minden olyan forгатókönyvet, amelyben az értelmiség a politikai hatalom megragadását tekinténél legfőbb céljának.

Így 1919-ben, a világforradalom általa reméltén küszöbönálló kitörésének perspektíváját szem előtt tartva Lukács azt hangsúlyozta, hogy az értelmiség fentebb körvonalazott történetfilozófiai küldetése nem lehet azonos az értelmiség későbbiekben esetleg reali-

¹⁶ Lukács 1985, 14.

¹⁷ Lukács 1985, 10.

¹⁸ A színtisztán erkölcsi döntés centrális jelentőségét hangsúlyozta Immanuel Wallerstein is: „Egy kaotikus helyzetben az egyetlen dolog, amelyben biztosak lehetünk, hogy új utakat kínálnak majd fel nekünk, és bizonyos értelemben arra kérnek minket, hogy válasszunk közülük. Itt lépnek be az erkölcsi kérdések, amelyeket nem lehet elhárítani vagy figyelmen kívül hagyni. A választás soha nem technikai jellegű, és soha nem a formális racionalitás jegyében történik. Ez azt vonja maga után, amit Weber »szubsztantív racionalitásnak« nevezett, és ami azt jelenti, hogy a célok, nem pedig az eszközök között kell választani. És amikor célokról beszélek, akkor nem szűken vett és technikailag meghatározott célokra gondolok, hanem az általunk felépíteni kívánt új történelmi-társadalmi rendszer általános formájára és alapvető értékeire.” (Wallerstein 2003, 187)

zálódó kitüntetett hatalmi szerepével vagy pozíciójával. Egyértelművé tette, hogy a már említett „hivatottság nem lehet valami »szellemi osztály« kiváltsága”.¹⁹ Ez a figyelmeztetés Lukács jövőt illető aggodalmára, látens veszélyérzetére utal. Ami – a későbbi fejlemények ismeretében ez leszögezhető – nem is volt alaptalan: az államszocializmus társadalmi szerkezetében az értelmiség felső rétege kimondottan privilegizált kasztnak számított.²⁰

Az értelmiségnek a politikai hatalomhoz való „bensőséges” viszonyát Lukács, indirekt módon, 1933-ban is határozottan elvetette, alapvető szereptévesztésnek tekintette. Úgy vélte, a korábban már érintett diszfunkcionális létezés egyik legsúlyosabb következményeként az értelmiség saját magára a történelmi folyamatokat alapvetően befolyásolni és irányítani képes elitként tekint:²¹

Az ideológiák polgári termelője, társadalmi helyzete anyagi szükségszerűségeinek következtében, abban az illúzióban él, hogy a társadalomban végbemenő változások lényegük szerint ideológiai változások, és kiváltó okaik végső soron szintén ideológiai változások. Ebből az illúzióból származik saját rétegének tényleges társadalmi vezető szerepébe vetett hite is. [...] Gyors reagálása az új fordulatokra, az új tendenciákra, amellyel mindenkor megelőzi saját osztálya átlagát, azt az illúziót kelti benne, hogy ő maga hozta létre ezeket a tendenciákat. Olyan ez, mintha a hőmérő magát tartaná a hideg és a meleg okának, mintha a barométer lenne a jó vagy a rossz időjárás oka.²²

Azzal, hogy a társadalom vezetőjének szerepét saját magának vindikálja, az értelmiség Lukács meglátása szerint csupán a kései kapitalizmus (az ő ekkori szóhasználatában: „monopol-

19 Lukács 1971a, 206.

20 „Az egykori Szovjetunióban – a párt-nomenklatúra tagjai, a magas rangú táborkok és élsportolók mellett – az akadémikusok és a kiemelt művészek számos olyan kedvezményben részesültek, amelyekről az átlag szovjet polgár nem is álmodhatott. Gondosan megkomponált rendszere alakult ki a kiváltságoknak, amely sok szempontból rokon vonásokat mutatott a hajdani feudális társadalom hierarchikus struktúrájával.” (Kiss 2014, 13) Szelényi Iván ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az államszocializmusban elmosódottá és átjárhatóvá vált a határ az értelmiség és a bürokrácia között, lásd Szelényi 1990, 18. Hasonló tendenciákat, az értelmiség és a bürokrácia közötti kapcsolat egyre szorosabbra fonódását mutatta ki egyébként a fejlett ipari társadalmak tekintetében Joseph A. Schumpeter is, aki szerint ezekben a társadalmakban a közigazgatás „kiegészítő személyzete” a XX. század közepére már nagyrészt közvetlenül az értelmiség soraiból rekrutálódott, lásd Schumpeter 1975, 128.

21 Ezt az elitista önképet Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor is az értelmiség kapitalizmusban elfoglalt helyzetére „természetes” (strukturálisan meghatározott) következményének tartja: „Az »értelmiségi« önmeghatározás egyszerre jelzi azt a munkafajta alapján való besorolást, amit a polgári társadalom alkalmaz (s az ipari »munkástól« és a mezőgazdasági munkavégző »paraszttól« önmagát az általa végzett *sajátos munkafajta*-val: a szellemi munkával különíti el); s ugyanakkor – mivel a szellemi munka az osztálytársadalmakban mindig a fizikai munkát végzők viláगतól »felfelé« megkülönböztetett helyzetet jelentett, jelzi azt az igényt is, hogy a csoportot ne tekintsék a domináns osztályviszonyban *alávetett* csoportok egyikének, hanem olyan *külön* csoportnak, amely fontos alkotórésze az adott polgári társadalom szociális rendszerének.” (Kapitány – Kapitány 2013, 267)

22 Lukács 1985, 8.

kapitalizmus”, illetve „imperializmus”) mély válságát juttatja kifejezésre.²³ Az értelmiségi lét diszfunkcionalitása és az erről kialakult szükségszerűen torz értelmiségi öntudat tehát Lukács szemében csupán a kapitalizmus világtörténelmi hanyatlásának tünete.

A kapitalizmus vége mint történelmi háttér

Az értelmiség speciális küldetésének Lukács koncepciójában valójában egy nagyon is konkrét világtörténelmi szituáció képezte a kontextusát. Ez pedig nem más, mint a kapitalizmus hanyatlása – vagy a lukácsi ábrázolásban: végső agóniája.

1919-ben, a marxista „fordulatán” éppen túljutó filozófus számára a szocialista világforradalom „adventi időszaka” – amint arról már volt szó – szinte magától értetődő módon egy *esztakologikus* vízióban csúcsondott ki. Ebben a vízióban az értelmiség előtt álló alternatívák végtelenen leegyszerűsödtek: vagy csatlakozik az emberiség üdvözülésének szolgálatában az utolsó nagy harcát megvívó proletariátushoz, vagy a történelmi bukást választva a halálra ítélt kapitalizmus védelmében az ellenforradalom oldalára áll.

1933-ban ugyanígy a kapitalizmus végórái szabtak irányt az értelmiség választási lehetőségeinek Lukács szerint. A lecsupaszított alternatívák szembenállásán azonban ekkor a fasizmus sötét fellege még kiélezettebbé tette. Ez magyarázza nála az *apokaliptikus* hangnem eluralkodását – a fasizmus győzelme egyenesen civilizációs katasztrófát jelentene. A morális döntés felelőssége ezáltal még nagyobb teherként nehezedik az értelmiségre. A „Szakadék Nagyszálló” lukácsi allegóriája voltaképpen a kapitalizmus mély válságát pontosan érzékelő, ám ebből a megfelelő gyakorlati-politikai konzekvenciákat levonni nem tudó, illetve nem akaró (vagyis végső soron a Lukács-féle „egzisztenciális választást”²⁴ meghozni nem képes, illetve nem hajlandó) értelmiség egyszerre tragikus és groteszk léthelyzetét hivatott ábrázolni.²⁵ Ez a fajta döntésképtelenség persze öncsaláshoz vezet, amennyiben az értelmiségben az osztályok és a kicsinyes politikai csatározások feletti „lebegés” fennkölt állapotának illúzióját hívja életre.²⁶ Ezzel párhuzamosan és ennek megfelelően torzul el a történetfilozófiai súlyú, de mégiscsak erkölcsi döntést meghozni – azt a bizonyos *salto vitalét* végrehajtani – képtelen értelmiség eszmei-fi-

23 Szelényi Iván interpretációjában ezzel szemben éppenséggel az államszocializmus volt az a társadalmi-politikai formáció, amelyben a hatalom megszerzésére törekvő értelmiség a marxista eszményeket használta fel saját nyers uralmi céljainak elérésére, lásd Szelényi 1990, 26.

24 Ez a weberi terminológia nyelvén szólva a „felelősségetikával” szemben az „érzületetika” melletti elkölteleződést jelentette. Weber *A politika mint hivatás* című előadásában emlékeztette is erre Lukácsot (anélkül persze, hogy nevén nevezte volna őt), felröva neki, hogy vak a valósággal szemben, mivel ennek a fajta érzületetikának az igazolását „a cél szentesíti az eszközt” elve nyújtotta, csakhogy az áhított célt valójában nem is lehet elérni, lásd Kadarkay 1994, 95.

25 Lukács 1985, 15.

26 Lukács 1985, 18.

lozói alapállása is: „az értelmiségi elit relativisztikus szkepticizmusának mind gyorsabban kell átcsapnia egy radikális forradalmi álarcban fellépő vallásos mitológiába”.²⁷

Nincs harmadik út

Lukács szerint a válságba jutott kapitalizmus az értelmiség számára csupán két választási lehetőséget hagy nyitva. Míg 1919-ben az alternatívát a „forradalom vagy ellenforradalom?” kérdése jelentette, addig 1933-ra ez a fasizmus és a kommunizmus közötti döntés kényszerére transzformálódott.²⁸ (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a második világháború időszakára ez utóbbi kiélezett alternatívát Lukács – nem jelentéktelen módosítással – már a humanizmus és a barbárság közötti élethalálharcként interpretálta.)

A kapitalizmus hanyatlásával összefüggésben Lukács 1933-ban egy éles szemre valló megfigyelést tesz, amely szerint különbséget kell tenni aközött, hogy az értelmiség a gazdasági és kulturális válság hatására a fennálló társadalmi berendezkedéshez ellenségesen és megvetéssel viszonyul, illetve aközött, hogy ebből a viszonyulásból levonja-e a megfelelő gyakorlati-politikai konzekvenciákat is (azaz a lukácsi elköteleződés útját választja).²⁹ Ez a felismerés vezet el azután az értelmiségi látszatellenzékiesség koncepciójához: Lukács gondolatmenetében a kapitalizmus krízisével párhuzamosan automatikusan működésbe lép az a mechanizmus, amely egyfajta láthatatlan határvonalat húz a megengedett (az uralmon lévő osztály számára még elviselhető) és a tiltott (az uralmon lévő osztály számára már tűrhetetlen) társadalomkritika, végső soron tehát a látszatellenzékiesség és a forradalmiság közé.³⁰ Mindebben a modern kapitalizmus fejlődésének belső logikája mutatkozik meg:

27 Lukács 1985, 20. Ugyanígy vélekedett az értelmiség és a kapitalizmus „bensőséges” viszonyáról Joseph A. Schumpeter is: „Az olyan tisztán polgári uralomban, mint amilyen Lajos Fülöpé volt, a hadsereg rálóhat a sztrájkolókra, de a rendőrség nem fogdoshatja össze az értelmiséget, vagy ha ezt teszi, azonnal szabadon kell bocsátania. Máskülönbben a polgári réteg, akármennyire elítéli is bizonyos cselekedeteiket, melléjük áll, mert azt a szabadságot, amelyet elítél, nem lehet szétzúzni az általa helyeselt szabadság szétzúzása nélkül.” (Schumpeter 1975, 124) Itt tehát kifejezetten szerves kapcsolatról van szó: „Miközben a burzsoázia az értelmiséget mint csoportot – persze nem minden egyes egyént – védi, egyben önmagát és életformáját védelmezi.” (Schumpeter 1975, 124)

28 Ungvári Tamás szerint ez a hozzáállás a teljes önfeladással egyenértékű: „Lukács öngigazolása szerint [...] nem volt a kornak más választása, mint a fasizmus elleni küzdelem. Ennek kellett alárendelni mindent, még a saját életművét is.” (Ungvári 2011, 95)

29 Lukács 1985, 11–12.

30 Lukács 1985, 12–13. Az értelmiségi társadalomkritika egyik fontos forrását a kapitalizmusban Joseph A. Schumpeter a felsőoktatás kiszélesedésében (tömegesség, illetve általánossá válásában) jelölte meg. Egy olyan tendenciában, amely az értelmiség felduzzasztásához (létszámának aránytalan mértékű növeléséhez), végső soron pedig az értelmiség tagjainak nem a megfelelő munkakörökben való alkalmazásához vezetett. Ez az értelmiségben dinamikusan növekvő frusztrációt szülte, lásd Schumpeter 1975, 126–27. Lukácsal szöges ellentétben tehát Schumpeter nem *történetfilozófiai-etikai*, hanem *szociálpszichológiai* magyarázatot keresett – és vélt találni – az értelmiségnek a kapitalizmusban jellemző attitűdjére.

Míg a korábbi időszakokban az ellenzéki ideológusoknak hosszú ideig kellett éhezniük, amíg érvényesülni tudtak; vagy letették a fegyvert az uralkodó irányzat előtt, vagy kiegyeztek vele: addig az imperializmus korszakában számos ellenzéki áramlatot kezdettől fogva kapitalista módon pénzelnék, előleget kapnak majdani érvényesülésükre, sőt olykor a kapitalista vállalkozó számára még rentábilis lehet azoknak az ellenzéki irodalmi vagy művészeti irányzatoknak a pénzélése is, amelyek hatása minden valószínűség szerint sohasem fog túlmenni az értelmiség szűk körén. Nem kérdéses, hogy ezáltal az ellenzéki áramlatok, elsősorban az irodalom és a művészet területén, szélesebb és látszólag szabadabb játéktérrel kapnak tevékenységükhöz, mint a korábbi korszakokban. De éppúgy nem kétséges az sem, hogy ez a szabadság éppen ezáltal még sokkal látszólagosabbá válik, mint korábban volt.³¹

A végső bomlás korszakába lépett kapitalizmus és a fasizmus között Lukács által szükségszerűként felmutatott átmenet az értelmiségi látszatellenzékiiség érvényesülési lehetőségének aspektusából egyértelműen zsákutcába vezet: az „aki nincs ellenem, az velem van” hatalomgyakorlási stratégiáját ugyanis az „aki nincs velem, az ellenem van” nyers önkényuralmi módszere váltja fel.³² Más szóval, a döntésképtelenség az értelmiség számára gyakorlatilag az önmegsemmisítéssel ér fel.

Lukács az értelmiséget – amint az e két tanulmányából kiolvasható – különleges társadalmi „képződménynek” tartotta: olyan réteggént kezelte, amely a történelem során soha nem szerveződött (mert nem is szerveződhetett) egységes osztállyá, mégis a világ sorsának alakításában meghatározó jelentőségű misszióval bír. Olyan misszióval ráadásul, amelynek sikerre vitele végső soron saját társadalmi létezésének megszűnéséhez vezetne. Marxistaként persze Lukács nem is gondolhatta másként, hiszen a kommunizmus megvalósítása a szellemi

31 Lukács 1985, 13. Ezt a Lukács által egyfajta morális piederstől letekintve bemutatott helyzetet Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor „strukturalista-funkcionalista” magyarázata szerint az idézte elő, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer saját fejlődéstörvényét követve első lépésben különválasztja a szellemi munka tudományos-technikai-innovatív válfaját az igazgatási-adminisztratív és a társadalomkritikai válfajától, és csupán az előbbi kettőt engedi a tőkés össztermelés folyamatába (Kapitány – Kapitány 2013, 266). Mindebből az következik, hogy (Lukács ábrázolásával éles ellentétben) a társadalomkritikai-ideológiateheremtő értelmiség a legproblematikusabb a tőke számára. A tőke ugyanis, egyfelől, a kapitalizmus társadalmi-gazdasági alapviszonyainak fenntartásában érdekelt, ugyanakkor, másfelől, a kapitalizmus lényegéhez hozzátartozik a folyamatos fejlődés előmozdítása, amit az állandó verseny révén valósít meg – az eszmék (ideológiák) területén is. A tőke szempontjából mármint az az ideális állapot, ha az eszmék (ideológiák) versenyeznek, ütköznek egymással, és így idővel ki is oltják egymást. Ami azt is jelenti, hogy ekként a társadalomkritikai eszmék, minthogy egymás ellenében működnek, nem integrálódnak-szintetizálódnak egységes gondolatrendszerre (vagy fennköltebben fogalmazva: koherens világnézetre). Csakhogy amint arra Immanuel Wallerstein rámutatott, a hivatalos intézményrendszerbe betagozódott (egyetemen oktató, kutatóintézetben dolgozó) értelmiségieknek még a legliberalisabb kapitalista államokban is napi tapasztalata a jól érzékelhető külső nyomás, legyen az anyagi, a szakmai előmenetelt érintő *vagy éppenséggel politikai* nyomás, lásd Wallerstein 2003, 183–84. Az eszmék szabad versenyről tehát ilyen körülmények között csak nagy megkötésekkel lehet beszélni.

32 Lukács 1985, 14.

és anyagi munka közötti – Marx és Engels által *A német ideológiában* az osztálytársadalmak kialakulásának fő okaként megjelölt – hasadás felszámolását is maga után vonná. Csakhogy ez – Lukács analizisét továbbgondolva – nem az értelmiség bukását jelentené, hanem éppen ellenkezőleg, létezése értelmének beteljesülését. (Ez lett volna persze az „ideális” eset, amelyre az államszocializmus történelmi tapasztalata alaposan rácsfolt.)

Egészen más a helyzet a Lukács által felvázolt másik forgatókönyvvel. Ebben a beállításban az értelmiség azzal, hogy meghátrál a végső erkölcsi döntés kényszere elől, csak a kapitalizmus fenntartásában vállal „bűnrészességet”, ami nem vezethet máshova, csakis saját dezintegrálódásához. A történelem, úgy tűnik, ebbe az irányba halad nagy sebességgel.³³ A kérdés Lukács szellemében az, hogy meghozhatja-e még valaki azt a bizonyos morális döntést. Lesz-e, aki meghúzza a vészféket?

Bibliográfia

- Kadarkay, Árpád. 1994. „The Demonic Self: Max Weber and Georg Lukács.” *Hungarian Studies* 9/1–2: 77–102.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. 2013. *A „szellemi termelési mód”*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Király István. 1985. „Lukács György »Ady-vonala«.” *Világosság* 26/6: 345–54.
- Kiss Lajos András. 2014. *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- Lukács György. 1971a. „A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«.” In *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok*, I. 198–206. Budapest: Magvető Könyviadó.
- Lukács György. 1971b. „Utam Marxhoz.” In *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok*, II. 9–14. Budapest: Magvető Könyviadó.
- Lukács György. 1971c. *Történelem és osztálytudat*, szerk. Vajda Mihály. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lukács György. 1985. „»Szakadék« Nagyszálló.” In *Sorsforduló*, 7–35. Budapest: Helikon Kiadó.
- Mesterházi Miklós. 1987. *A messianizmus történetfilozófusa – Lukács György munkássága a húszas években*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum.
- Noutsos, Panagiotis. é. n. „Le problème de la «direction intellectuelle» chez G. Lukács.” In *Lukács György Nemzetközi Alapítvány*. [<https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/irasok-lukacsrol/panagiotis-noutsos-le-probleme-de-la-direction-intellectuelle-chez-g-lukacs/>] (2023. 02. 28.)
- Rockmore, Tom. 1992. *Irrationalism. Lukács and the Marxist View of Reason*. Philadelphia: Temple University Press.
- Schumpeter, Joseph A. 1975. „Az értelmiség szociológiája.” Ford. Gervai Judit. In *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok. Válogatás*, szerk. Huszár Tibor, 119–30. Budapest: Gondolat.

33 „Az értelmiség soha nem volt annyira labilis, szerep- és identitászarvas, mint jelenünkben...” (Szalai 2018, 151)

- Szalai Erzsébet. 2018. *Hatalom és értelmiség a globális térben*. Budapest: Kalligram.
- Szelényi Iván. 1990. „Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében.” In *Új osztály, állam, politika*, 7–49. Budapest: Európa Könyviadó.
- Ungvári Tamás. 2011. *Bűnbeesés után. Európa szellemi élete a két világháború között*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel. 2003. „Intellectuals: Value-Neutrality in Question.” In *The Decline of American Power. The U.S. in a Chaotic World*, 170–92. New York – London: The New Press.